

УДК 343

ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВИНИ У ВИПАДКУ ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕОСУДНОЇ

Володимир Бурдін

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: volodymyr.burdin@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159*

У теорії кримінального права мало дослідженим є питання про співвідношення психічних явищ осудності та вини. Більшість науковців, які досліджували проблеми осудності, обмежувалися твердженням про те, що осудність має тісний зв'язок із виною. Проте особливості цього зв'язку майже не вивчені. Дослідники, як правило, обмежувалися зауваженням, що осудність є передумовою встановлення вини. За такого підходу вважалося, що вирішення питання про вину може відбуватися тільки після попереднього позитивного вирішення питання про осудність особи. У статті така позиція ставиться під сумнів. Адже з філологічного погляду передумовою можна назвати те явище, яке передує іншому у часі, існує окремо від нього. За такого підходу осудність за часом свого існування повинна передувати вині, має бути відірваною від неї за часовим проміжком. Водночас хибність такого висновку очевидна. Адже і осудність, і вина як певні психічні явища збігаються у часі – їхнє існування пов'язується тільки з часом вчинення кримінального правопорушення. Не існує осудності особи, яка не вчинила кримінального правопорушення, не існує вини особи поза конкретним кримінальним правопорушенням.

За всієї самостійності цих явищ для вирішення питання про кримінальну відповідальність особи, їхнє відокремлення одне від одного може бути тільки умовним. І осудність, і вина позначають психічне ставлення особи до одного і того ж діяння та його наслідків, якщо ці наслідки мають кримінально-правове значення, причому в один і той самий час – момент вчинення суспільно небезпечного діяння. Обґрунтовано, що з погляду діалектичного співвідношення явищ осудності та вини, осудність можна назвати «психічним матеріалом», різні форми поєднання якого утворюють відповідно і різні види вини. Співвідношення між цими явищами можна назвати співвідношенням форми та змісту, де осудність становить собою зміст, а вина форму.

Розглянута проблема щодо необхідності окремого дослідження питання психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків особою, яка визнана неосудною. Треба відзначити, що таке питання в науковій літературі взагалі не порушували, а проблему не досліджували. З одного боку, така постановка питання є дивною, адже якщо неосудна особа не є суб'єктом кримінального правопорушення і не підлягатиме за жодних умов кримінальній відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, то для чого тоді окремо досліджувати психічні процеси, у яких не може бути встановлено жодного виду вини? Дійсно, ті патологічні психічні процеси, які відбуваються в психіці неосудної особи, не мають нічого спільного з тими інтелектуальними та вольовими ознаками, за допомогою яких визначені поняття окремих видів вини. І формально за жодних умов психічне ставлення неосудної особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків не може бути назване виною. Водночас обґрунтовано позицію, згідно з якою не можна ігнорувати особливості психічного ставлення неосудної особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Адже в іншому випадку неможливо правильно кваліфікувати діяння такої особи, а також вирішити питання про застосування до неї конкретного виду примусового заходу

медичного характеру. Обґрунтовано, що в таких випадках необхідно використовувати юридичну фікцію, яка дозволить застосовувати визначення окремих видів вини до психічних процесів, які відбуваються під час вчинення суспільно небезпечного діяння у неосудної особи.

Ключові слова: вина, кримінальне правопорушення, неосудність, осудність, примусові заходи медичного характеру.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.76.206>

У теорії кримінального права недостатньо уваги приділено питанням співвідношення осудності та вини. Мабуть, не буде помилкою, якщо стверджувати, що майже недослідженим є питання про особливості психічних процесів, які відбуваються під час вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою, та їх кримінально-правового значення як для кваліфікації, так і для обрання виду примусового заходу медичного характеру. Більшість науковців, які досліджували проблеми осудності, обмежувалися твердженням про те, що осудність має тісний зв'язок із виною. Водночас особливості цього зв'язку практично не досліджувалися. Вчені, як правило, обмежувалися вказівкою на те, що осудність є передумовою встановлення вини. За такого підходу вважалося, що вирішення питання про вину може відбуватися тільки після попереднього позитивного вирішення питання про осудність особи. В принципі твердження про осудність має стійкий зв'язок з виною, не викликає застережень, проте питання про співвідношення осудності та вини все ж таки потребує окремого дослідження [1, с. 233–240].

Треба відзначити, що навіть у певних загальних твердженнях щодо співвідношення осудності та вини, подеколи простежуються протилежні підходи. Зокрема, деякі науковці не погоджуються з тим, що осудність знаходиться в прямому безпосередньому зв'язку з виною і є її передумовою, хоча певний зв'язок між ними вони таки визнають. При цьому стверджується, що осудність, як і вина, є обов'язковою складовою частиною складу кримінального правопорушення. Осудність – ознака складу кримінального правопорушення, що характеризує суб'єкта, а вина – ознака складу, яка характеризує суб'єктивну сторону. Осудність, як і вина, характеризуються певними ознаками – інтелектуальними і вольовими. Їх характеризують і такі категорії, як сутність і зміст. Осудність, як і вина, пов'язана із кримінальним правопорушенням та часом його вчинення. Осудність є умовою кримінальної відповідальності і пов'язана з виною як ознакою суб'єктивної сторони. Отже, стверджується, що осудність пов'язана з виною тільки через склад кримінального правопорушення, тобто суб'єкт й суб'єктивну сторону [4, с. 7].

Навряд чи твердження, що осудність є передумовою встановлення вини, правильне. У словнику української мови вказано, що «передумова – це попередня умова існування, виникнення діяння і т. ін. чого-небудь» [5, с. 178] Отже, якщо осудність вважати передумовою вини, то очевидним буде висновок про те, що, як мінімум, осудність та вина як певні психічні процеси (особливі психічні явища) не збігаються за часом свого існування. За такого підходу осудність за часом свого існування повинна передувати вині, має бути відірваною від неї за часовим проміжком. Водночас хибність такого висновку очевидна. Адже і осудність, і вина як певні психічні явища збігаються у часі – їхнє існування пов'язується тільки з часом вчинення кримінального правопорушення. Як про осудність, так і про вину особи не може бути і мови поза часом вчинення кримінального правопорушення. Не

існує осудності особи, яка не вчинила кримінального правопорушення, не існує вини особи поза конкретним кримінальним правопорушенням.

Окрім того, якщо дотримуватися розглядуваного підходу про осудність як передумову вини, то необхідно зробити висновок про те, що вирішення питання про вину може відбуватися тільки після попереднього встановлення осудності особи. Проте і цей висновок є хибним за своєю суттю. Справа в тому, що осудність особи не встановлюється щоразу – вона презюмується. Таке твердження хоч і не передбачене чинним КК України, проте безпосередньо впливає із презумпції психічного здоров'я особи, яка закріплена в Законі України «Про психіатричну допомогу». Особа вважається осудною доти, доки не буде доведено протилежне. Питання про осудність особи окремо досліджують тільки в тому випадку, коли є підстави сумніватися в тому, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння могла усвідомлювати значення цього діяння, передбачати його наслідки та керувати ним. Інша справа вина особи – наявність певного виду вини встановлюється щоразу стосовно кожного кримінального правопорушення окремо.

Не можна погодитися і з тими вченими, які заперечують тісний зв'язок вини та осудності, вказуючи при цьому, що вони пов'язані між собою тільки як окремі ознаки різних елементів складу кримінального правопорушення. Розмежування між вказаними елементами складу кримінального правопорушення може бути тільки умовне, адже саме суб'єкт є носієм суб'єктивної сторони. Справді, виною, яка є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу кримінального правопорушення, визнається психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Звичайно, що різні форми психічного ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його наслідків не існують окремо від суб'єкта, оскільки психічну діяльність людини тільки умовно можна розглядати окремо від самої людини. А тому механічного відокремлювати, а тим більше протиставляти такі елементи складу кримінального правопорушення, як суб'єкт та суб'єктивна сторона, стверджуючи про їх самостійність, неправильно. Крім того, за такого підходу знову ж таки доводилося би робити висновок про те, що осудність як окрема ознака суб'єкта та вина як окрема ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення не тільки існують самостійно, але й осудність передує вині у часі.

Не можна погодитися з наведеними поглядами тих учених, які так чи інакше намагаються чітко відокремити вину від осудності, довести їхню абсолютну самостійність. Проте при всій самостійності цих явищ їхнє відокремлення одне від одного може бути тільки умовним. Так само як умовним є виділення таких окремих елементів складу кримінального правопорушення, як суб'єкт та суб'єктивна сторона. Адже, як вже вказувалося, саме суб'єкт є носієм суб'єктивної сторони, а отже не може бути і мови про механічне відокремлення суб'єктивної сторони від суб'єкта. Справа в тому, що і осудність, і вина позначають психічне ставлення особи до одного і того ж діяння та його наслідків, якщо ці наслідки мають кримінально-правове значення, причому в один і той самий час – момент вчинення суспільно небезпечного діяння. За законодавчим визначенням осудність вказує на психічний стан особи під час вчинення кримінального правопорушення, який визначається як можливість цієї особи усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Але і вина – це також психічне ставлення особи під час вчинення кримінального правопорушення до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Отже, і осудність, і вина становлять собою просто різні характеристики одного і того ж психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків, причому

в один і той самий час. Часові межі існування цих явищ збігаються, саме тому, як вже вказувалося, неправильно стверджувати про те, що осудність є передумовою вини. Отже, осудність і вина співпадають у часі і не можуть існувати окремо одне від одного. Таке діалектичне розуміння взаємозв'язку осудності та вини як психічних явищ відображення об'єктивної дійсності ніяк не заперечує існування окремих самостійних понять про ці явища зі самостійними ознаками, що входять до змісту і визначають обсяг цих понять, відповідно до правил формальної логіки. З погляду вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності це навіть необхідно зробити, адже ознаки поняття осудності виражають психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків лише в загальній формі, натомість ознаки поняття вини конкретизують його, що враховується при диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

З огляду на діалектичне співвідношення явищ осудності та вини, осудність можна назвати «психічним матеріалом», різні форми поєднання якого утворюють відповідно і різні види вини. Якщо проводити аналогію, то осудність – це та глина, з якої гончар ліпить свої вироби – окремі види вини. Співвідношення між цими явищами можна назвати співвідношенням форми та змісту, де осудність становить собою зміст, а вина форму. Під змістом у філософії розуміють єдність усіх елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей і тенденцій, що являють собою визначальну сторону явищ або об'єктів. Формою є внутрішня структура сталих зв'язків і взаємодій елементів, властивостей і процесів, що утворюють предмет або явище, а також спосіб існування і виразу змісту [7, с. 595]. Отже, форма та зміст – це філософські категорії, у взаємозв'язку яких зміст, який є визначальним цілого, становить собою сукупність частин (елементів) предмета та їх взаємодій між собою та з іншими предметами, а форма становить собою внутрішню організацію змісту [6, с. 383]. Різні комбінації свідомості та волі як окремих елементів осудності утворюють різні модифікації вини – її види. Осудність не існує поза виною. Теоретично ці поняття можуть і повинні розглядатися окремо, проте свій конкретний прояв осудність як явище завжди знаходить у конкретному виді вини і не існує поза нею. Саме тому цілком правильним буде твердження про те, що осудність є змістом, а вина формою, в якій існує цей зміст. Якщо осудною є особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої діяння та керувати ними, то стосовно вчинюваного такою особою діяння обов'язково можна встановити наявність одного із видів вини. Щоправда, потрібно зробити застереження, що далеко не з кожним видом вини законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності за вчинення певного суспільно небезпечного діяння.

Наведене співвідношення психічних явищ вини та осудності може підштовхнути до неправильного по суті висновку про те, що осудність поглинається виною і не має самостійного кримінально-правового значення. Адже в тих випадках, коли особа є осудною, завжди можна говорити про можливість встановлення і певного виду вини, а там, де неможливо встановити жодного виду вини, відсутня і осудність. Більше того, якщо наявність певного виду вини завжди встановлюється щодо кожного кримінального правопорушення, то питання про осудність особи не вирішується щоразу – наявність її презюмується. Водночас такий висновок був би неправильним. Адже і осудність, і вина мають своє самостійне кримінально-правове значення в механізмі кримінально-правового регулювання і не можуть бути замінені одне одним. Осудність, як вже вказувалося, фактично становить собою зміст вини, яка своєю чергою не може існувати поза осудністю. При цьому

осудність має кримінально-правове значення тоді, коли вона оформилася у конкретному виді вини, з яким законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності за певне кримінального правопорушення.

Може виникнути питання також про те, чи має самостійне кримінально-правове значення встановлення факту неосудності особи, якщо для вирішення питання про те, чи буде підлягати особа кримінальній відповідальності необхідно встановити певний вид вини, а не осудність взагалі. І якщо певного виду вини, з яким законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності за вчинення певного кримінального правопорушення не встановлено, то і осудність не має в цьому випадку самостійного кримінально-правового значення. Окрім того, незважаючи на те, що у випадку відсутності певного виду вини, необхідного для ознак суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, і у випадку встановлення факту неосудності особа не буде підлягати кримінальній відповідальності, це все ж таки різні в кримінально-правовому відношенні факти. Перш за все, враховуючи співвідношення явищ вини та осудності, коли осудність умовно можна назвати психічним матеріалом вини, якщо вказаний матеріал відсутній, тобто неможливо встановити жодного виду вини, то правильно все ж таки говорити про неосудність особи, а не про відсутність певного виду вини, необхідного для цього складу кримінального правопорушення. Адже первинним у діалектичних категоріях форми і змісту є все ж таки зміст. Якщо відсутній зміст, то зрозуміло, що відсутня і будь-яка форма його виразу. Крім того, з практичного погляду значно простіше встановити неосудність особи, ніж доводити відсутність саме певного виду вини, необхідного для суб'єктивної сторони відповідного складу кримінального правопорушення. Звісно, що не потрібно забувати також про те, що визнання особи неосудною є підставою для застосування до неї примусових заходів медичного характеру.

Неоднозначним є питання про необхідність окремого дослідження питання про психічне ставлення до суспільно небезпечного діяння та його наслідків особою, яка визнана неосудною. Треба відзначити, що таке питання в науковій літературі взагалі не ставилося, а проблема не досліджувалася. З одного боку, така постановка питання є дивною, адже якщо неосудна особа не є суб'єктом кримінального правопорушення і за жодних умов не підлягатиме кримінальній відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, то для чого тоді окремо досліджувати психічні процеси, у яких не може бути встановлено жодного виду вини? З іншого боку, дійсно, ті патологічні психічні процеси, які відбуваються в психіці неосудної особи, не мають нічого спільного з тими інтелектуальними та вольовими ознаками, за допомогою яких визначені поняття окремих видів вини. І формально за жодних умов психічне ставлення неосудної особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків не може бути назване виною. Мабуть, не буде помилкою, якщо стверджувати, що таке положення на сьогодні в науці кримінального права є аксіоматичним. Водночас думається, що ігнорувати особливості психічного ставлення неосудної особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків було би неправильним. Адже в такому випадку неможливо правильно кваліфікувати діяння такої особи, а також вирішити питання про застосування до неї конкретного виду примусового заходу медичного характеру. Показовим у цьому відношенні було провадження № 51-321км 22, здійснюване Касаційним кримінальним судом, в межах якого був запит на науковий висновок, зміст якого я наведу нижче. В загальних рисах питання зводилося до того, чи можуть бути діяння неосудної

особи кваліфіковані як замах на умисне вбивство з огляду на те, що замах на кримінальне правопорушення можливий лише з прямим умислом?

Перш за все, хотів би звернути увагу на те, що будь-яка поведінка людини, незалежно від того, чи ця людина є психічно здоровою чи має якісь психічні розлади, все ж таки тією чи іншою мірою відбувається під впливом певних психічних процесів. Якщо йдеться про людину, яка має можливість адекватно усвідомлювати свої діяння і керувати ними, то таке її психічне ставлення до вчинюваного нею діяння та його наслідків може бути назване виною, що дає передумови за наявності усіх інших підстав для визнання її суб'єктом кримінального правопорушення і притягнення до кримінальної відповідальності. В тих випадках, коли психічні процеси, які супроводжували поведінку людини, виключали її можливість усвідомлювати свої діяння або керувати ними, така особа визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності. Водночас потрібно наголосити на важливості встановлення наявності факту як адекватних, так і патологічних психічних процесів, які впливали на поведінку людини для вирішення питання про застосування до неї певних заходів кримінально-правового впливу як у межах форм кримінальної відповідальності, так і поза нею.

Загальновідомим у теорії кримінального права є твердження, що не може розглядатися як діяння поведінка особи, яка була спричинена непереборною силою, непереборним фізичним примусом або ж була рефлекторною за своєю природою, тобто відбувалася взагалі поза свідомо-вольовим контролем з боку особи (причому немає значення чи був цей контроль адекватним, чи ні). Іншими словами особа, яка, наприклад, спричинила шкоду внаслідок впливу на неї непереборної сили, за жодних умов не повинна зазнати заходів кримінально-правового впливу, незалежно від того, чи є вона психічно хворою, чи ні. Адже в такому випадку взагалі неправильно ставити питання про її осудність чи неосудність – суспільно небезпечне діяння в такому випадку було відсутнє. Тож, першим етапом на шляху вирішення питання про можливість застосування до особи яких-небудь заходів кримінально-правового впливу є встановлення факту вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке відбувалося під впливом адекватних або патологічних психічних процесів з боку її психіки.

У випадку констатації того факту, що психічні процеси, під впливом яких відбувалося вчинення суспільно небезпечного діяння, мали патологічний характер і унеможлилювали адекватне усвідомлення особою значення свого діяння або здатність керувати таким діянням, особа визнається неосудною, що дає можливість суду застосовувати до неї примусові заходи медичного характеру. Водночас і такий висновок про неосудність особи не повинен зупиняти дослідження питання про особливості її психічного ставлення до свого діяння та його наслідків у момент його вчинення. Звісно, що з формально-юридичного погляду таке психічне ставлення не можна назвати виною. Адже вина встановлюється лише стосовно осудних осіб, оскільки саме осудність є психічним змістом (матеріалом) вини. Проте ігнорування особливостей психічного ставлення осіб з психічними розладами до свого діяння та його наслідків може бути причиною неправильної кваліфікації їх діянь, а також неправильного призначення примусового заходу медичного характеру.

Адже, відповідно до ч. 1 ст. 94 КК, конкретний вид примусового заходу медичного характеру залежить також від ступеня небезпечності психічно хворого як для себе, так і для інших осіб. На мій погляд, немає сумнівів у тому, що саме встановлення наміру (бажання), хоч і хворобливого характеру, заподіяти шкоду собі або оточуючим свідчить про ступінь небезпеки психічно хворої особи. Звісно,

що встановлення такого наміру хоч і має багато спільного з алгоритмом встановлення вини в осудної особи (здебільшого це відбувається за рахунок аналізу зовнішніх ознак поведінки), проте має певні особливості і в більшості випадків буде потребувати допомоги спеціалістів або експертів. Наприклад, очевидно, що для обрання певного виду примусового заходу медичного характеру має значення чи психічно хвора особа заподіяла смерть потерпілому, кидаючи, наприклад, каміння з вікна, не дивлячись, куди саме воно потрапить, або, навпаки, встановлення факту, що хворий умисно переслідував конкретного потерпілого з метою заподіяння йому смерті. Все це вимагає детального дослідження психічного ставлення психічно хворого до свого діяння і його наслідків. Суспільно небезпечні діяння, вчинені психічно хворою особою, яка визнана неосудною, також потребують кримінально-правової кваліфікації. В першому випадку могла би бути застосована ч. 1 ст. 119 КК (у випадку смерті випадкового перехожого), а в другому випадку – ч. 1 ст. 115 КК. В такому разі, як видається, незважаючи на те, що як вже вказувалося вище, психічне ставлення психічно хворої особи до свого діяння та його наслідків не може бути назване виною, все-таки повинна бути застосована юридична фікція, яка дала би можливість використати конструкції ст. 24 КК та ст. 25 КК, без застосування яких кваліфікація діянь у наведених прикладах взагалі була би неможливою. А це знову ж таки потребує окремого дослідження питання про особливості відображення у психіці психічно хворої особи об'єктивних ознак вчиненого нею діяння та його наслідків. Зрештою до таких висновків дійшла і Об'єднана палата Касаційного кримінального суду в постанові від 16 січня 2023 року (справа № 761/37225/20 провадження № 51-321 кмо 22).

Подібні розмірковування стосуються і вирішення питання про наявність у діянні неосудної особи стадій або, наприклад, факту співучасті. При вирішенні питання про вид примусового заходу медичного характеру не можна не враховувати не тільки ступінь небезпечності хворого для себе чи інших осіб, але й тяжкість вчиненого діяння, яка визначається в тому числі і тим, чи була реальною заподіяна шкода, чи ні. Знову ж таки вирішення цього питання залежить від особливостей психічного ставлення психічно хворої особи до свого діяння і його наслідків, що потребує допомоги фахівців у галузі судової психіатрії та може бути вирішене в експертному висновку, який стосуватиметься питання про осудність чи неосудність особи. І в цьому відношенні думається, що на допомогу, так як вже йшлося вище, може прийти конструкція юридичної фікції при кваліфікації діянь психічно хворої особи у випадку, коли реально шкода не була заподіяна. Тобто формула кваліфікації повинна містити у такому разі посилання на відповідну частину ст. 15 КК. Крім того, використання такої фікції для кваліфікації діянь психічно хворої особи необхідно не тільки для правильного обрання примусового заходу медичного характеру стосовно неї, але й з урахуванням того, що у вчиненні суспільно небезпечного діяння могли брати участь і інші особи, які є суб'єктами кримінального правопорушення, але не виконували об'єктивної сторони, або мало місце так зване опосередковане виконання кримінального правопорушення з використанням психічно хворої особи. У таких випадках без кваліфікації діянь психічно хворої особи з урахуванням положень про стадії вчинення кримінального правопорушення неможливою буде і правильна кваліфікація діянь тих учасників, які були суб'єктами кримінального правопорушення, а також правильне обрання їм форми та міри кримінальної відповідальності.

Отже, можна зробити висновок про те, що для кваліфікації діянь осіб, визнаних неосудними, а також для вирішення питання про застосування до них

примусових заходів медичного характеру можуть і повинні застосовуватися положення ст. ст. 24, 25 КК, які стосуються форм та видів вини, а також ст. ст. 13, 15 КК, які стосуються стадій вчинення кримінального правопорушення, з урахуванням використання правил про юридичні фікції. Своєю чергою наведені міркування свідчать про те, що і особливості психічного ставлення неосудної особи до вчинюваного нею діяння та його наслідків також потребує окремого дослідження, незважаючи на те, що таке психічне ставлення за жодних умов не можна назвати виною.

Ще на одну проблему доцільно звернути увагу з урахуванням розглянутого співвідношення вини та осудності. Мова про використання при визначенні відповідних понять таких ознак і термінів, які би не тільки безпосередньо корелювалися між собою, але й відображали взаємозв'язок явищ осудності та вини з урахуванням їх співвідношення як змісту та форми.

Йдеться про те, що на сьогодні визначення поняття осудності, яке подає законодавець у ч. 1 ст. 19 КК України, не містить такої окремої ознаки, як вказівки на можливість особи під час вчинення кримінального правопорушення передбачати наслідки свого діяння. Законодавець серед так званих інтелектуальних ознак осудності обмежився лише вказівкою на можливість особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої діяння. Вчені, аналізуючи поняття осудності, все-таки визнають те, що осудною може бути тільки та особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати не тільки свої діяння, але й передбачати наслідки від цих діянь, звичайно, якщо такі наслідки мають кримінально-правове значення [2, с. 8]. Водночас чомусь науковці не пропонували долучити в загальне поняття осудності як окрему ознаку вказівку на можливість особи передбачати наслідки від свого діяння. Більше того, це питання в науковій літературі окремо навіть не обговорювалося.

У кримінально-правовій літературі немає єдності думок про те, який інтелектуальний момент є домінуючим і в генетичному плані початковим: усвідомлення суспільної небезпеки діяння або передбачення суспільно небезпечних наслідків. Деякі вчені вважають, що немає потреби одночасно використовувати в законі вказівку і на усвідомлення свого діяння, і на передбачення наслідків цього діяння, і пропонують при цьому обмежитися лише якоюсь однією ознакою при формулюванні окремих кримінально-правових понять. З приводу того, якою саме з цих ознак можна обмежитися при формулюванні кримінально-правових понять, науковці висловлюють протилежні думки.

З одного боку, можна зробити висновок про те, що передбачення наслідків є первинним щодо усвідомлення діяння, яке породжує ці наслідки, хоча з цим можна погодитися лише частково. Як впливає із ч. 2 ст. 11 КК України суспільно небезпечним є діяння, яке заподіяло або могло заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Тож, суспільна небезпека діяння визначається тими наслідками, яке це діяння заподіяло або могло заподіяти. З огляду на це, щоб говорити про усвідомлення суспільної небезпеки свого діяння, треба спершу передбачати, які суспільно небезпечні наслідки це діяння може спричинити. І в цьому розумінні усвідомлення є похідним від передбачення. Але не треба забувати про те, що перш ніж усвідомлювати суспільну небезпеку свого діяння, передбачати значення його наслідків, треба усвідомлювати фактичний характер цього діяння (його фізичні властивості) адже тільки в такому випадку можна говорити про передбачення наслідків взагалі і лише згодом давати їм соціальну оцінку. І в цьому відношенні психічний процес усвідомлення діяння є первинним стосовно передбачення наслідків. Окрім того, оскільки не всі склади кримінальних

правопорушень сформульовані як матеріальні, тобто такі, що містять серед обов'язкових ознак об'єктивної сторони вказівку на наслідки, юридично некоректним буде виглядати визначення понять осудності та різних видів вини шляхом використання тільки такої ознаки, як «передбачення». Адже в кримінальних правопорушеннях з формальним складом за такого формулювання незрозумілим залишалось би питання про те, а які саме наслідки повинна передбачати особа, коли жодний не має обов'язкового кримінально-правового значення.

Видається, що правильно вирішують вказану проблему ті науковці, які пропонують не протиставляти вказані форми відображення дійсності, не намагатися замінити одну форму іншою, а показати їхню взаємозалежність та однакову необхідність при формулюванні змісту окремих кримінально-правових понять, якими позначаються певні психічні процеси. Усвідомлення діяння і передбачення наслідків цього діяння є окремими інтелектуальними ознаками, які хоч і взаємопов'язані, проте не можуть бути замінені одна одною. Так, усвідомлення суспільної небезпечності свого діяння не однозначне поняттю передбачення суспільно небезпечних наслідків. Передбачення – це усвідомлення майбутнього від свого діяння, зіставлення свого діяння з тими наслідками, змінами в об'єктивному світі, які, на думку особи, настануть чи можуть настати. Проте, якщо інтелект особи не охоплює чи охоплює не всі можливі віддалені наслідки, то це зовсім не означає, що в особі відсутнє усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння. Ступінь, глибина усвідомлення суспільної небезпечності свого діяння багато в чому визначає і характер передбачення, його глибину та ясність.

Так, С. В. Шевченко, досліджуючи суб'єктивну сторону складів кримінальних правопорушень з похідними наслідками, вказував, що при характеристиці психічного відношення особи до похідних наслідків у багатьох випадках принципове значення мають встановлення способу здійснення діяння, а так само рівень знань і досвіду, якими володіє суб'єкт. У таких складах можливе поєднання як різних форм, так і різних видів вини [8, с. 5–6]. Таке поєднання різних видів вини в межах одного складу можливе саме з урахуванням того, що усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння ще не визначає наперед її психічного ставлення до наслідків. З урахуванням викладеного цілком можливо змодельовати ситуацію, коли навіть у межах одного складу кримінального правопорушення буде встановлено, що особа могла усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння, але з огляду на ті чи інші обставини не могла передбачати його наслідки.

По суті вказану думку щодо співвідношення понять «усвідомлення» і «передбачення» поділяє більшість науковців. Адже передбачення – це фактично те ж усвідомлення, що охоплює в собі уявлення про безпеку діяння і причиновий зв'язок зі шкодою, що настала. Отже, передбачення, на відміну від усвідомлення, завжди має конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати певні наслідки [3, с. 144]. Можна погодитися з тими науковцями, які вважають, що поняття «усвідомлення» і «передбачення» відносяться між собою як рід та вид, оскільки передбачення завжди за своєю суттю є усвідомленням, але не завжди усвідомлення є передбаченням [3, с. 146]. Тож, якщо діяння може спричинити багато різних наслідків, але конкретизувати в законі жоден із них немає потреби, можна говорити тільки про усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння. В тих випадках, коли виникає необхідність звернути увагу в законі на якомусь конкретному наслідку (наслідках), окрім вказівки на усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння, треба використовувати і вказівку

на передбачення саме цього наслідку (наслідків), які в цьому випадку мають кримінально-правове значення. Ігнорування законодавцем такої ознаки, як передбачення наслідків, може призвести до об'єктивного ставлення у вину. Адже в таких випадках вирішення питання про те, чи передбачала особа настання наслідків від свого діяння, буде вирішуватися виключно, враховуючи те, чи усвідомлювала особа значення свого діяння. Проте, як було показано вище, можна стверджувати, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, однак не передбачала настання певних наслідків від цього діяння. Різні люди з огляду на певні обставини наділені різними здатностями та об'єктивними можливостями передбачати суспільно небезпечні наслідки своїх діянь. Індивідуальні особливості кожної людини та конкретні обставини вчинення кримінального правопорушення не можуть впливати на зміст інтелектуального елементу психічної діяльності особи. При цьому, по суті, не так важливо, який саме термін буде використовуватися для вказівки на психічне ставлення до наслідків – «усвідомлення» чи «передбачення». Важливим є інше – окремо вказати на психічне ставлення до діяння та його наслідків при формулюванні окремих кримінально-правових понять. Визначення поняття осудності з використанням такої ознаки, як вказівки на можливість особи під час вчинення кримінального правопорушення передбачати наслідки свого діяння, що передбачені в Особливій частині КК, буде максимально повно враховувати конструкції різних складів кримінальних правопорушень.

Дивними виглядають положення, в яких для формулювання загального поняття вини та її окремих видів використовуються такі ознаки, як «усвідомлення діяння» та «передбачення наслідків», як відносно самостійні види психічної діяльності людини, але при визначенні поняття осудності використовується тільки одна з цих ознак. Як було розглянуто вище, вказані ознаки хоч і взаємопов'язані, проте є відносно самостійними і не можуть бути замінені одна одною. Адже психічне ставлення до діяння не визначає психічного ставлення до наслідків цього діяння. Особа може усвідомлювати значення свого діяння і при цьому не передбачати усіх його наслідків. Отже, якщо законодавець використовує такі ознаки, як «усвідомлення суспільно небезпечного діяння» та «передбачення суспільно небезпечних наслідків» при формулюванні окремих видів вини, то він повинен використовувати вказані ознаки і при формулюванні поняття осудності, яке є первинним стосовно різних видів вини. Очевидно, що і поняття неосудності також має бути сформульоване з урахуванням вказівки на неможливість особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

Список використаних джерел

1. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 780 с.
2. Васильев А. А. Проблеми осудності у кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.
3. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / [вступ. сл.: д-р юрид. наук, проф. М. І. Мельник]. Київ : Атіка, 2005. 224 с.
4. Лень В. В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 6. 832 с.
6. Философская энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва : Советская энциклопедия, 1970. Т. 5. 740 с.

7. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. [2-е изд.]. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
8. Шевченко С. В. Злочини з похідними наслідками в кримінальному праві : автореф. дис. ... ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.

References

1. Burdin, V. M. (2010). *Osudnist ta neosudnist (kryminalno-pravove doslidzhennia): monohrafiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka.
2. Vasyliiev, A. A. (2005). *Problemy osudnosti u kryminalnomu pravi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk*. Kharkiv.
3. Veresha, R. V. (2005). *Poniattia vyny yak element zmistu kryminalnoho prava Ukrainy / [vstup. sl.: d-r yuryd. nauk, prof. M. I. Melnyk]*. Kyiv: Atika.
4. Len, V. V. (2003). *Kryminalno-pravovi problemy vyznachennia osudnosti zlochyntsia: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk*. Kharkiv.
5. *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1975) / [redkol.: I. K. Bilodid (holova) ta in.]*. Kyiv: Naukova dumka, t. 6.
6. *Fylosofskaia entsyklopedyia: v 5 t. (1970) / hl. red. F. V. Konstantynov*. Moskva: Sovetskaia entsyklopedyia, t. 5.
7. *Fylosofskyi entsyklopedycheskyi slovar. (1989) / redkol.: S. S. Averyntsev, E. A. Arab-Ohly, L. F. Ylychëv y dr. [2-e yzd.]*. Moskva: Sovetskaia entsyklopedyia.
8. Shevchenko, Ye. V. (2002). *Zlochyntny z pokhidnymy naslidkamy v kryminalnomu pravi: avtoref. dys. ... stupenia kand. yuryd. nauk*. Kharkiv.

THE ISSUES OF ESTABLISHING GUILT IN CASE OF RECOGNIZING A PERSON TO BE INSANE

Volodymyr Burdin

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: volodymyr.burdin@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-0736-0159*

In the theory of criminal law, the issue of the relationship between the mental phenomena of sanity and guilt is not studied comprehensively. Most scholars who study sanity issues limit themselves to the assertion that sanity is closely related to guilt. At the same time, the specific features of this relationship are practically not investigated. The scholars, as a rule, limit themselves to pointing out that sanity is a prerequisite for establishing guilt. According to this approach, it is considered that the solution of the issue of guilt can take place only after the previous positive solution of the issue of the sanity of the person. This position is questioned in the article. After all, from a philological point of view, a phenomenon that precedes another in time and exists separately from it can be called a prerequisite. Consequently, if sanity is considered a prerequisite for guilt, then the conclusion will be obvious that, at least, sanity and guilt as certain mental processes (special mental phenomena) do not coincide in terms of their existence. According to such an approach, sanity shall precede guilt by the time of its existence, it shall be separated from it by a time interval. At the same time, the wrongness of such a conclusion is obvious. After all, sanity and guilt as certain mental phenomena coincide in time – their existence is connected only with the time of the commission of a criminal offense. There can be no question of sanity or guilt of a person outside the time of committing a criminal offense. There is no sanity of a person who has not committed a criminal offense, there is no guilt of a person outside of a specific criminal offense.

With all the independence of these phenomena for solving the issue of criminal responsibility of a person, their separation from each other can only be conditional. Just as it is conditional to distinguish such separate elements of *corpus delicti* as a subject and a subjective side. After all, as already indicated, the subject itself is the bearer of the subjective side, and therefore there can be no question of mechanical separation of the subjective side from the subject. The fact is that both sanity and guilt indicate a person's mental attitude towards the same act and its consequences, if these consequences have criminal legal significance, and at the same time – the moment of committing a socially dangerous act. It is substantiated that from the point of view of the dialectical relationship between the phenomena of sanity and guilt, sanity can be called «psychic material», different forms of combination of which form different types of guilt, respectively. The relationship between these phenomena can be called the relationship of form and content, where sanity is the content, and guilt is the form.

The issue of necessity for separate study and establishment of a mental attitude to a socially dangerous act and its consequences by a person who is recognized to be insane. It should be noted that such a question is not raised in the scientific literature at all, and the problem is not investigated. On the one hand, such presentation of the question is strange, because if an insane person is not the subject of a criminal offense and will not be subject to criminal liability under any conditions for committing a socially dangerous act, then why should we separately investigate mental processes in which no single kind of guilt can be established? Indeed, those pathological mental processes that take place in the psyche of an insane person have nothing to do with those intellectual and volitional features, with the help of which the concepts of certain kinds of guilt are defined. And formally, under no circumstances can the mental attitude of insane person towards the act he/she commits and its consequences be called guilt. At the same time, the position according to which it is impossible to ignore the peculiarities of the mental attitude of an insane person towards the act he/she commits and its consequences is substantiated in the article. After all, otherwise it is impossible to qualify the actions of such a person correctly, as well as to resolve the issue of applying a specific kind of medical coercive measure to him. It is substantiated that in such cases it is necessary to use a legal fiction that shall allow the definition of certain kinds of guilt to be applied to the mental processes that occur during the commission of a socially dangerous act by an insane person. The case law regarding this problem is analyzed.

Keywords: guilt, criminal offense, insanity, sanity, medical coercive measures.

*Стаття: надійшла до редакції 02.03.2023
прийнята до друку 16.05.2023*